

З ІСТОРИЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ В ОСВІТНІЙ ТА *ВИХОВНІЙ СИСТЕМАХ* ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ 1700-1776 рр.

О.А.Лаверіненко



Проблема формування особистості майбутніх учителів на кожному етапі розвитку суспільства є актуальною для вивчення та осмислення. Сучасні гуманістичні пріоритети вищої педагогічної освіти потребують розвитку суб'єктивності майбутніх педагогів, їх самостійності, активності, творчості, відповідальності за власний професійний розвиток. Аналіз урядових документів з питань освіти, теоретичних досліджень науковців і педагогів-практиків свідчать про те, що сучасні вищі заклади освіти не забезпечують достатньої особистісної підготовки вчителя для вирішення нагальних завдань реформування середньої загальноосвітньої школи.

Суттєвий науковий доробок у вивченні проблеми формування особистості майбутнього вчителя мають В.Андрущенко, В.Бондар, С.Гончаренко, Р.Гуревич, О.Дубасенюк, І.Зязюн, В.Луговий, О.Мороз, Н.Ничкало, О.Пехота, В.Семиченко, С.Сисоєва, Н.Тарасевич та інші. Проблемам історії розвитку вищих педагогічних закладів України, підготовці вчительських кадрів у них присвячені дослідження А.Бойко, Н.Гузій, Н.Дем'яненко, М.Євтуха, М.Гриценко, Є.Коваленко, І.Лікарчука, В.Лозової, В.Майбороди, Р.Хмельюк, М.Ярмаченка та інших.

У зв'язку із цим актуальними є звернення до передового педагогічного досвіду, набутого вищими закладами освіти впродовж їх становлення і розвитку. Аналіз системи формування особистості майбутніх учителів у вищих та середніх закладах освіти України XVIII ст. дасть змогу виділити перспективні ідеї, творче використання яких сприятиме модернізації вищої педагогічної освіти на сучасному етапі.

Тотальний наступ російського царату на українські землі наприкінці XVII - на початку XVIII ст. характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вільностей, посиленням тенденцій централізації, уніфікації, русифікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства; хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель [3, с. 191]. Сучасний дослідник історії української національної школи Т.Усатенко зауважує, що ренесанс освіти для Росії, пов'язаний із "прорубкою" офіційно-бюрократичного вікна в Європу, відбувся на тлі "зачиненої і забитої навіть тієї невеликої квартирки, справді дуже потрібної просвіті й культурі українського народу, що здавна був ініціатором зносин із Заходом" [18, с. 90].

Ш

Єдиним вищим освітнім закладом на теренах Східної Європи, перлиною духовної і світської культури залишалася Києво-Могилянська Академія. Але важливе значення у підготовці вчительських кадрів для національних шкіл та розвитку освіти і культури України загалом мали середні навчальні заклади — колегіуми, які були засновані в Чернігові (1700 р.), Харкові (1727 р.) та Переяславі (1738 р.). Більшість істориків звертають увагу на те, що ці навчальні заклади готували служителів культу, державних службовців та вчителів початкових класів [2, с. 205]. Саме в цих навчальних закладах продовжувалися традиції підготовки вчителя-майстра, виникали нові форми та методи становлення елементів педагогічної майстерності в їх навчально-виховних системах.

Український Чернігівський колегіум був заснований чернігівським архієпископом Іоанном Максимовичем у 1700 р. за підтримки гетьмана І.С.Мазепи. Проіснувавши до 1786 р., колегіум став одним із визначних осередків просвіти і культури XVIII ст. в Україні. Сучасний дослідник історії Чернігівського колегіуму, фундатор наукового напрямку з вивчення історичного минулого "Чернігівських Афін", як називали в старовину цей заклад, Ольга Травкіна справедливо зауважує, що заснування в Чернігові другого в Гетьманщині після Києво-Могилянської Академії навчального закладу вищого рівня не випадкове. Саме на землях Чернігівщини, починаючи з другої половини XVII ст., утвердилися славетні династії могутніх та багатих козацьких старшин - Лизогуби, Дуніни-Борковські, Полуботки, які вбачали в розвитку науки, освіти, відновленні старовинних храмів м. Чернігова майбутнє національного державотворення [17, с. 69]. Говорячи про розвиток професійної освіти на Україні розглядуваного періоду, історики педагогіки Яків Звігальський та Микола Іванов до числа перших навчальних закладів, що випускали нехай і некваліфікованих педагогів, відносили Чернігівський колегіум - одну із перших духовних шкіл на українських землях [5, с. 262]. Про те, що колегіум випускав учителів, свідчить доповідна записка Синоду від місцевого архієрея, датована 1728 р., у якій говорилося: "Чернігівський колегіум при кафедральному монастирі відкритий 1700 р. за зразком Києво-Могилянської академії. Одні випускники його прагнуть продовжувати навчання в школах Києва, інші - приймають сан монахів, займаючись проповіддю слова Божого. А багато залишаються в чернігівській єпархії на посадах професорів (учителів)" [19, с. 3].

Звідси можна зробити висновок, що навчально-виховна система Чернігівського

колегіуму не була позбавлена спрямування на педагогічну професію і дослідження її становлення відкриває наявність елементів професійної майстерності у підготовці майбутнього вчителя-вихователя. У цьому навчальному закладі панувала класно-урочна система викладання навчальних предметів, коли один учитель викладав усі дисципліни і разом зі своїми учнями переходив до наступного, вищого класу. З 1700 по 1705 рр. тут було відкрито 4 класи: три граматичні та один клас поезики [17, с. 70].

У Чернігівському колегіумі навчалися переважно діти багатих міщан і козацької старшини. Проте не одна лише Чернігівщина посилала сюди своїх уродженців для отримання освіти, і не одна лише лівобережна Україна. Є відомості, що в 30-х рр. XVIII ст. тут навчалися вихідці із Польщі, діти із духовних та світських станів, навіть був один угорець [12, с. 243]. Усе це свідчило про неабияку світову славу і популярність колегіуму.

Формуванню педагогічної майстерності випускника колегіуму сприяли класи поезики, у яких, як і в Київській академії, студенти вивчали теоретичні основи поезії, правила складання віршів, аналізували віршовані тексти античних поетів, латиномовні та російськомовні вірші. Практичні заняття, на яких учні вчилися складати віршовані твори, покликані були сформувати відповідні рівні уяви та творчого педагогічного мислення, вміння використовувати поетичні образи в процесі викладу навчального матеріалу. Професіоналізм майбутнього вчителя формували викладачі поезики, які прагнули навчити своїх учнів збуджувати у слухачів позитивні почуття через естетичну гармонію змісту складених віршів. У 1736 - 1737 рр. префектом колегіуму і вчителем поезики був ієромонах Йосип Григорович Лип'яцький (чернече ім'я Йоасаф), який походив із сім'ї полтавського священика і здобув освіту в Київській академії. В інших класах курс поезики читав монах Сафроній (у миру - Іван Земенський) [12, с. 241]. Як стверджує сучасний учений, дослідник історії літератури В.П.Маслюк, у навчальному курсі Г.Лип'яцького простежується тенденція до використання вітчизняних поетичних зразків на кшталт поезії І. Величковського, його віршів, які на той час були вершиною барокової поезії кінця XVII - першої половини XVIII ст. [9, с. 57].

Майстерне володіння словом, уміння скласти такий вірш, який би зворушив кожного, хто його послухав, стало невід'ємною традицією в підготовці студентів колегіуму. Історичні факти свідчать про те, що бурсаки, коли ходили просити милостиню під вікнами городян, співали пса-

лом про страшний суд, який склав якийсь "поета Чернігівського колегіуму Латушевич" [15, с. 18]. Вміння вплинути на почуття і настрої тих, хто на слух сприймав поетичні творіння студентів, опосередковано стало важливим елементом у майстерності майбутньої педагогічної взаємодії. Через такі "ходіння в народ", демонстрування власної креативності, встановлення контактної взаємодії із аудиторією - непересічними громадянами, майбутні вчителі набували вмінь і навичок професійно-педагогічного спілкування, вишуканості та стриманості манер і виразу сутності своєї особистості.

Як і в Києво-Могилянській академії, найбільш популярним для вихованців Чернігівського колегіуму став курс риторики. Кожен викладач риторичного курсу готував власноруч написані лекції, які диктувалися студентам. Уже в 1708 р. був створений перший підручник із риторики, автором якого став Андрій Стаховський (в чернецтві Антоній) - випускник київської Академії, проповідник та намісник Чернігівського Борисоглібського монастиря, перший префект колегіуму. Російський історик М.Докучаєв доводить авторство Антонія Стаховського у складанні риторичного твору "Clavis scientiarum", або "Ключ знання" [4, с. 413].

Риторика як навчальний курс була покликана навчити студентів основ красномовства, комунікативної культури мовлення та використання мовних норм у процесі спілкування. Але, як стверджує О.Травкіна, вже на початку існування Чернігівського колегіуму в ньому ставилися п'єси, авторами яких були переважно викладачі риторичних та поетичних курсів: "Спудеї Чернігівського колегіуму часто виступали з п'єсами як на громадські, так і на релігійні свята. На літніх канікулах студенти старших курсів, об'єднавшись у своєрідні театральні групи, мандрували по Україні, розігруючи діалоги, сцени, п'єси в містах, селах, садибах, заробляючи таким чином на прожиття, на продовження навчання в колегіумі" [17, с. 72]. Це давало неабияку користь у вдосконаленні не лише мовлення, але й внутрішньої та зовнішньої педагогічної культури, необхідних у подальшій вчительській практиці випускників колегіуму, адже виступи перед публікою, робота над акторською майстерністю, розвиток навичок привернення уваги аудиторії сприяли становленню майбутнього майстра педагогічної і виховної справи. Так, у 1748 р. студенти колегіуму з класу риторики у складі 10 осіб організували своєрідну концертну "бригаду", запросивши двох музикантів із Полтави та з театральними постановками, піснями і віршами мандру-

вали по Україні, навіть виступали в Запорозькій Січі [8, с. 438].

Риторичні традиції, які склалися в колегіумі, спонукали студентів ретельно працювати над уміннями складати та проголошувати панегіричні, похвальні, вітальні, судові та інші проповіді, промови та весті листування. Водночас, важливим чинником риторичної культури випускників вважалося дотримання благопристойності поведінки, регуляції психічного стану та зовнішніх мімічних і пантомімічних реакцій під час участі в диспутах ("конклюдіях"). Більшість дослідників історії Чернігівської духовної школи середини XVIII ст. зауважують, що курс чернігівської риторики 1708 р. завершувався викладанням елементів логіки і діалектики. Це робилося для того, аби навчити студентів логічного мислення, довершеності побудови доказів, вміння застосовувати правильну та переконливу аргументацію. У Чернігівському колегіумі диспути як форма професійної підготовки проводилися ще до впровадження курсів філософії та богослов'я. Про це свідчать написані латиною тези диспутів, які відбувалися в 1737 р. за сприяння чернігівського архієпископа Іларіона Роголевського - палкого поборника освітньої і видавничої справи, збирача пожертвувань на розвиток колегіуму [16, с. 118].

Система підготовки майбутніх учителів, формування в них елементів майстерного володіння словесно-комунікативною дією в Чернігівському колегіумі опосередковано здійснювалася через предмети культурологічного циклу - співу, музику, образотворче мистецтво. В розглядуваний період Чернігів став осередком розвитку музичного мистецтва, бо в середині XVIII ст. тут жив і творив відомий церковний письменник Д.Ростовський, неабиякої слави здобула хорова капела, створена Л.Барановичем - колектив, відомий не лише в Україні, а й у Москві та інших містах Російської імперії своїм вокальним професіоналізмом [17, с. 559]. Хор колегіуму став відомим широкому загалу завдяки неперевершеній манері виконання церковних та світських вокальних творів. Без нього не відбувалося жодне свято чи урочисті події в колегіумі, учасників хору запрошували на святкові літургії та зібрання в монастирях та в Чернігові. У репертуарі хору студентів Чернігівського колегіуму, зокрема, був триголосний кант без інструментального супроводу, написаний на честь Св. Катерини. Кант було вміщено як додаток до підручника риторики, упорядкованого під керівництвом першого префекта колегіуму Антонія Стаховського [7, с. 56]. Про поширення хорового церковного співу у першій половині XVIII ст. свідчить інформація щодо

ТМ

існування у 1737 р. при чернігівській кафедрі 15 півчих, у яких брали участь переважно студенти [10, с. 53]. Викладачі колегіуму, регенти хорového колективу прагнули через навчання виконавської манери сформувати в учасників такі необхідні професійні риси, як постановка голосу, дихання, дикція, інтонування - виняткові елементи для становлення педагогічного професіоналізму тих, хто присвятить себе служінню педагогічній справі. Суб'єкт-суб'єктні взаємини між викладачем та студентом колегіуму виражалися у спільній праці над складанням музики до кантів, церковних псалмів, музичного супроводу шкільних п'єс тощо. Дослідники музичної спадщини Чернігівського колегіуму свідчать про існування в навчальному закладі інструментального ансамблю, у якому студенти вчилися гри на флейті, скрипці, клавісині, бандурі, гусях [15, с. 32]. Саме виконавська майстерність гри на інструментах сприяла розвиткові темпоритму, почуття міри, такту та інших комунікативних якостей, необхідних для організації педагогічної взаємодії вчителя-вихователя.

На розвиток мисленнево-мовленнєвої діяльності студентів колегіуму значний вплив мали курси філософії. Сучасні історики розходяться в думках про час запровадження філософського курсу в навчально-виховну систему колегіуму, проте слід зазначити, що філософська освіта його вихованців була об'єктом постійної уваги керівників і викладачів закладу, починаючи з перших часів його заснування [11, с. 174]. Дослідження становлення філософської думки в колегіумі дає змогу стверджувати про звернення більшості викладачів курсу до питань філософії педагогічної дії, світоглядних філософських чинників необхідності духовної і освітньої культури народу для успішного поступу країни. Так, згадуваний префект колегіуму А.Стаховський, базуючись на вченні І.Максимовича, стверджує про необхідність навчання юнаків так, щоб вони використовували свої знання у практичній діяльності, могли б думкою заглядати в майбутнє. Він був переконаний в тому, що "... люди, звичайно дивляться в дзеркало, щоб подивитися на своє матеріальне обличчя, щоб побачити в ньому бруд чи якісь захворювання і потім їх позбутися. Читаючи Євангеліє, людина, подібно образу дзеркального відображення, має побачити власні моральні та освітні недоліки і прагнути їх виправити у відповідності з ідеалом" [11, с. 176]. Як зазначає у своїх працях сучасний історик філософії С.Мащенко, Стаховський прагнув за перипетіями біблійних сюжетів про муки Христа, пов'язані з його вибором, показати нап-

ругу почуттів конкретної людини, яка потрапила в екстремальну ситуацію, її екзистенцію внутрішнього світу. Сильно звучить думка філософа про те, що кожен, хто відчуває себе частиною людського роду, має служити людству відповідно зі своїми знаннями й можливостями. Співвідношення розуму й "серця" у пізнанні причин високоморального вибору Христа А.Стаховський бажав також збагнути, звертаючись до аналізу переживань Богородиці. Пересічним людям він радить при виборі своїх дій не робити зла іншим, щоб не робили тобі; не ображати, щоб не бути ображеним; не копати яму іншому, щоб самому в неї не впасти; бути терпеливим, аби тебе терпіли. Все це зводиться до вимоги "зберігати чистоту сердечну" [11, с. 175 - 176].

Усвідомлюючи значення філософської освіти у формуванні педагогічних начал випускників колегії, викладачі курсу своєю обізнаністю, майстерністю викладу навчального матеріалу збуджували в учнів позитивні почуття, впливали на розвиток їх особистості та становлення наукового світогляду. Так, Амвросій Дубневич, надзвичайно освічена людина, колишній префект і ректор Києво-Могилянської академії, професор філософії, один із кодифікаторів українського права, рукопокладений у 1742 р. на єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського, велику увагу приділяв викладанню філософського курсу в колегії. Потіснивши у 1749 р. ченців, він розмістив філософський клас у трапезній Борисоглібського монастиря М.Чернігова. Історики відзначають, що, дбаючи про рівень освіченості населення Чернігівської губернії, Дубневич зобов'язав усіх священнослужителів віддавати дітей до Чернігівського колегіуму, а для тих, хто ухилявся від виконання його розпоряджень, запровадив щомісячні штрафи: з протопопів - 1 руб., зі священників - 1 руб. 50 коп., з дияконів - 1 руб., з дяків та пономарів - 50 коп. Кошти, вилучені від штрафів, архієпископ спрямовував на матеріальне забезпечення колегіуму і, разом з цим, увів на користь навчального закладу грошовий збір з монастирів та протопопій Чернігівської єпархії: із можних - 12 рублів на рік, з інших - 6. [11, с. 191]. Проте, незважаючи на покровительську та церковну діяльність, Амвросій Дубневич знаходив час для виступів із лекціями перед студентами колегіуму, і учні захоплено у трапезній залі монастиря слухали його філософські повчання та настанови [11, с.122-123].

Творча атмосфера, яка панувала в колегіумі, надихала студентів та викладачів писати та публікувати твори релігійного спрямування, церковно-пісенні канти, бра-

ти участь у мистецьких та освітніх заходах міста. О.Травкіна припускає, що Чернігівський колегіум у перший період свого існування нагадував культурно-освітнянський осередок чи своєрідне товариство поетів, письменників, митців, щось на кшталт академії гуманістів доби Відродження [15, с.41].

Розвиткові педагогічних умінь і навичок студентів колегіуму сприяли погляди викладачів на сутність та специфіку виховного процесу, які викладалися в курсах провідних наук - переважно риторики, філософії, поетики. Розробники рукописних риторик і гуманітарних наук загалом базувалися на ідеалах гуманізму та просвітництва, поетичної та літературної творчості епохи Відродження. Про те, що студентів навчали окремих елементів педагогічного впливу, навіть форм опосередкованого навчання, які є невід'ємними складовими педагогічної майстерності, свідчить цитування листа для батьків як приклад риторичної довершеної форми, вияву морально-етичних норм виховання в писаному від руки курсі риторики: "Приводом до написання мого листа слугують твої хибні звички, що дійшли до мене і передують душевній скорботі та хвилюванню: не наче б то, наслідуючи неприйнятне товариство, відвідуєш шинки, нехтуючи перебування в храмі та школі. Якщо це так, закликаю і суворо наставляю, аби ти якнайвище цінував добродетель та науку. Нелегко буде тобі зібрати врожай, якщо ти в пору юності не збагнеш того, аби висіяти сімена добродетелі та науки. Закликай себе частіше вдумуватися у вислів Демокрита: безрозсудлива трата часу подібна до того, як тече річка і хвиля за хвилею, протікаючи не повертається назад ніколи. Так плине безповоротно час, ми непомітно старіємо. Запам'ятай те, що я написав. Здоровий будь і потурбуйся про краще життя" [1, с.150].

На розвиток комунікативної діяльності майбутнього вчителя - випускника колегії значний вплив здійснювали традиції системи виховання та навчання, які в чернігівській школі утверджувалися впродовж усього її існування. Писемні та архівні джерела свідчать про те, що з часу заснування колегіуму в ньому був започаткований інститут інспекторів - своєрідна форма виявлення педагогічних здібностей окремих учнів та перевірки їх на практиці. Студенти, які успішно навчалися на старших курсах (переважно в класах риторики та філософії), "прикріплювалися" до учнів, які щойно вступили до навчального закладу, опікувалися підготовкою до занять з латинської мови, допомагали в адаптації до умов життя колегіуму, сліdkували за

дотриманням початківцями правил внутрішнього розпорядку та благопристойності поведінки. Ця надзвичайно важлива справа опіки поширювалася на всіх, без винятку, студентів молодших курсів, а особливо тих, хто не мав достатніх коштів на існування і проживав у бурсі (гуртожитку) [2, с. 731-732]. "Найкращі учні чи студенти, що закінчили навчання на четвертому або п'ятому курсах, студенти останнього року навчання, прикріплювалися до окремих учнів колегіуму за розпорядженням ректора і називалися інспекторами, проживаючи на одній квартирі і співіснуючи з тими учнями, наглядаючи за ними і те, чому їх навчають у класі - повинні повторювати", - писав краєзнавець і географ О.Ф.Шафонський [15, с. 283].

Аудиторство та інспекторство в духовних школах України XVIII ст. мало як позитивні риси (набуття певного досвіду виховання, навчання, шліфування майстерності організації педагогічної взаємодії, практична підготовка до викладання), так і негативні (у деяких студентів розвивалося прагнення панувати над іншими, привчало до хабарництва та інших зловживань, відволікало їх від основних занять) [15, с. 61-62].

Вплив на особистість вихованців колегіуму здійснювали вчителі, які передавали не лише знання, а й прищеплювали найкращі особистісні та професійні якості. Освітня система колегіуму будувалася за таким принципом, аби вчитель у ній мав можливість постійно працювати над собою, вдосконалювати свій професійний і науково-теоретичний рівень. Проблеми добування "хліба насущного", як свідчать історичні розвідки, не повинні були турбувати вчителя. Педагоги мали достатнє, як на той час, утримання. Вони отримували: із чернігівського кафедрального монастиря харчі "истиного и питного викуту", яких відпускалося щоденно вдвічі більше ніж іншим монахам. Крім того, їм щомісячно і на весь період викладання із архієрейського дому видавалася достатня кількість жита, солі, хліба, круп та борошна. Вчителі брали участь у "братській монастирській кружці" - отримували одяг із архієрейської келії та за казенні монастирські кошти. Але це не єдине джерело доходу педагогічних працівників. Батьки "знатного чину", що направляли на навчання в колегіум своїх дітей, за честь тех знатного чина учеников", давали вчителям "политическое приношение", тобто грошову винагороду перед канікулами та до свят Різдва Христового і Паски. Причому, останні доходи вчителя вважалися цілком легальними - про них як звичне явище архієрей доповідав Синоду [13, с.11- 12].

Але не всі вчителі Чернігівського колеґіуму демонстрували високий професіоналізм і позитивно впливали на свідомість і почуття своїх вихованців. Історії відома справа риторичного вчителя Колеґіуму монаха Гавриїла Іскри, який видав учневі класу синтаксими Петру Мінцу підробний паспорт і лист-рекомендацію до префекта Київської академії ієромонаха Георгія Кониського. В листі Іскра просив перевести Мінца у філософський клас Академії, але те, що студент не закінчував класи піітики та риторики, було приховано. Та обман монаха згодом викрили. Самого нечесного студента покарано шістдесятьма ударами різок у келії. Проте Гавриїл Іскра не вгамувався і розпочав безпідставні звинувачування, оббріхуючи вищих духовних савновників і керівників колеґії, наголошуючи на його переслідуванні. Ціла комісія змушена була розбирати справу монаха, і митрополит Щербатський, розлучений поведінкою Іскри, передав справу на розгляд Чернігівському єпископу, просячи його "надлежаще учинить наказание Искры ...за бесчестие и за общий обществу студенческому вред ... дабы впредь и другим такова зла чинить не было повадно" [14, с. 64 – 65].

Цей факт свідчить про те, що до особистості викладача колеґіуму висувалися достатньо високі вимоги і вплив особистості наставника на загальну комунікативну культуру вихованців перебував під пристальним наглядом керівництва духовної ієрархії навчального закладу.

Випускники Чернігівського колеґіуму не лише продовжували навчання у вищих закладах освіти України, Росії та Західної Європи, примножуючи славу і традиції АІ- / та mater, а й маючи непогану теоретичну і гв-jvxDr-j^po^iun'in^ шдгитовку, ставали видатними діячами освітньої галузі. Голова комісії із заснування народних училищ Росії П.В.Завадовський в 1789 р. повідомляв: "Поміж усіх присланих на посади вчителів в комісію із заснування училищ у різні часи і з різних духовних закладів найкращими особами, найздібнішими і найблагопристойнішими були ті, хто навчався в чернігівській школі" [15, с. 83].

ЛІТЕРАТУРА

1. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. - 1904. - № 4. - С. 150 - 152.
2. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. - 1903. - № 21. - С. 731 - 733.
3. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. - К.: Видавничий центр "Академія", 2001. - 656 с.

4. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. - 1876. - №20. - С. 412 - 413.

5. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. - Х., 1927. - 410 с.

6. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой истории. - К.: Фото-лито типография С.В. Кульженко, 1911. - 291 с.

7. Коваленко О. З історії музичного виховання у навчальних закладах старого Чернігова // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колеґіуму до університету: 36. матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колеґіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.І. Шевченка. - Чернігів: Сіверянська думка, 2001. - С 56 - 58.

8. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. - 1896. - № II. - С 438.

9. Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII - I пол. XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. - К.: Наук, думка, 1983. - 234 с.

10. Масол Л. Музичне виховання у Чернігівському колеґіумі та Чернігівській духовній семінарії// Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колеґіуму до університету: 36. матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колеґіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Т.Шевченка. - Чернігів: Сіверянська думка, 2001. - С 51 - 55.

11. Мащенко С Філософська освіта в Чернігівському колеґіумі // Сіверянський літопис. - 2000.- №4. -С.174 - 180.

12. П-ко В-л. Из истории образования на Украине // Киевская старина. - 1905. - Сентябрь. - С. 236 - 247.

13. П-ко В-л. Несколько данных об украинском Черниговском коллегииуме в 18 в. // Из истории образования на Украине: Оттиск из журнала "Киевская Старина". - Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1905. -С.1- 19.

14. Травкіна О.І. Чернігівський колеґіум (1700 - 1786). - Чернігів: ДКП РВВ, 2000. - 120с.

15. Травкіна О. Про викладання предметів у Чернігівському колеґіумі // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. -С.16- 32.

16. Травкіна О. Про викладання предметів у Чернігівському колеґіумі // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4.-С.110- 123.

17. Травкіна О.І. Чернігівський колеґіум (до 300-річчя заснування) // Український історичний журнал. - 2000. - № 5. - С 68 - 78.

18. Усатенко Т.П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір. - К.: Наукова думка, 2003. - 284 с.

19. Черниговский коллегииум в начале XVIII в. // Киевская старина. - Т. II. - 1895. - С. 2 - 3.